

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԹԱՂԱՄԱՆ ՃԵՍԵՐԸ (ըստ ազգաձին ավանդության տվյալների)

Բանալի բառեր՝ Հայ բանահյուսություն, ազգաձին ավանդություն, համեմատական առասպելաբանություն, Հայկ, Բել, Արամ, Արա Գեղեցիկ, Թաղման ծես:

Հայոց ազգաձագման ավանդությունը մեզ է հասել Մովսես Խորենացու (Ա, գ, Ժ-Ժզ)¹ և Սեբեոսի պատմական երկերից (Ա)², բայց այն ակնհայտորեն հիմնված է բանահյուսական նյութի վրա (Խորենացին մի քանի անգամ շեշտում է, որ այդ զրույցները պատմվել են ժողովրդի մեջ): Ավանդությունը հայ առասպելաբանության ամենավաղնջական նմուշն է: Դա են ցույց տալիս նրա հնդեվրոպական՝ «եռամաս գաղափարախոսության» վրա ձևավորված կառույցը և հայ ավանդույթում բացառիկ՝ բնիկ հայկական դիցաբանական անունները³: Ավելին, դա հայոց պատմության, ազգագրության և հոգևոր մշակույթի վերաբերյալ տեղեկություններ պարունակող առաջին և հնագույն աղբյուրն է:

Ավանդության մեջ տեղեկություններ չեն պահպանվել Արա Գեղեցիկին նախորդած առաջին Հայկյանների (այսինքն՝ հնագույն հայերի) Թաղման ծեսերի վերաբերյալ: Հիշատակվում է հայ նահապետների հակառակորդների մի քանի սպանություն (Բել, Նյուքար Մադես, Բարշամին), որոնցից շատ համառոտ ներկայացվում է Բելի Թաղումը: Թեև Բելը, ըստ ավանդության, այլազգի է, բայց նա հայ առասպելաբանության կերպար է, և նրա Թաղումը, որը կատարում է Հայկը, պետք է լիներ ըստ հայկական ծեսի, թեկուզ որպես հակառակորդի Թաղում:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ք.գ.դ., alpehist@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ նոյեմբերի 22, 2022, գրախոսելու օրը՝ հունվարի 15, 2023:

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Տփղիս, 1913: Պատմութիւն Սեբեոսի, Մատենագիրք հայոց, Դ. հատոր, է. դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 449-565:

² Սեբեոսի պատմության առաջին գլուխը հաճախ վերագրվում է այլ հեղինակի, բայց պարզության համար այն այստեղ հղվում է որպես Սեբեոս Ա:

³ S. Ahyan, “Les débuts de l’histoire d’Arménie et les trois fonctions indo-européennes,” *Revue de l’histoire des religions*, 1982, CIC-3, 251-271; G. Dumézil, *Mythe et épopée*, t. 3. Paris, 1973, p. 133-141, Ա. Պետրոսյան, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգաձագման խնդիրը, Երևան, 1997, Ա. Պետրոսյան, Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը. Երևան, 2017, էջ 22-54, А. Е. Петросян, *Армянский эпос и мифология*, Ереван, 2002.

Ահա թե ինչպես է *Խորենացին* (Ա.Ժա) նկարագրում այն.

Բայց Բելի դիակը դեղերով զմուսելով (բնագրում՝ «պաճուճեալ դեղովք» Ա.Պ.) Հայկը հրամայում է տանել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիների:

Սա չափազանց հետաքրքիր տեղեկություն է, որից կարելի էր ենթադրել, որ մեզանում հնում եղել է դիակը զմուսելու՝ մոմիացնելու սովորույթ, թեև նման երևույթ հնագիտորեն չի բացահայտվում: Սակայն պատմությունից հայտնի է, որ միջին դարերում որոշ նշանավոր մարդկանց դիակներ հեռու վայրեր տեղափոխելու համար իրոք մոմիացվել են⁴: Բելի դիակի զմուսման և մահվան վայրից՝ Հայոց ձորից Հարք տեղափոխման դրվագը միանգամայն համապատասխանում է այս սովորույթին. դիակը զմուսվել է թերևս տեղափոխման ժամանակ պահպանվելու համար, և ոչ որպես թաղման ընդունված ծես:

«Բարձրավանդակ տեղը», անկասկած, Հայկի գավառի՝ Հարքի հարավարևմտյան սահմանին, Վանա ծովի արևմուտքում գտնվող Նեմրուժ լեռան գագաթն է: Նեմրուժը աստվածաշնչյան Նեբրուժի թուրքերեն անվանաձևն է (արաբերեն *Namrud*-ից), իսկ հայոց մեջ Նեբրուժը նույնացվել էր Բելի հետ (Խորենացի Ա. է.): Իսլամական ավանդույթում Նեմրուդը աստծու Ալլահի հակառակորդն է: Որոշ աղբյուրներում ասվում է, որ երկինք գնալու և աստծու դեմ կռվելու համար նա մի բարձր աշտարակ է շինում (Բաբելոնի աշտարակը): Առանձին մեկնաբաններ այդպես են մեկնաբանում Ղուրանի 16.26 տողերը, որի համաձայն աստված կործանում է անհավատների շինությունը՝ տանիքը փլվում է նրանց վրա⁵: Առաջին տեղեկությունը Նեմրուժ լեռան վերաբերյալ այս համատեքստում գտնում ենք XVII դարի թուրք հեղինակ էվլիյա Չելեբիի մոտ: Իբր, անհավատ Նեմրուդականներն այդտեղ սկսել են մի հսկա արհեստական լեռ կառուցել և դեպի լեռը ուղտերով քար են տարել: Աստծու հրամանով ուղտերն ու ուղտապանները քար են դարձել⁶:

Այս լեգենդը, որը հին հայկական ակունքներ պիտի ունենար, հետագայում է ձևափոխվել մահմեդականների կողմից: Իրոք, հայկական բանահյուսական նյութը որոշակիորեն այլ է: Ըստ մի տարբերակի, Նեմրուժը դաստակերտ է կառուցում Նեմրուժ լեռան գագաթին և նետ արձակում դեպի երկինք: Աստված մի մեծ ձուկ է պահում նետի դեմ, և Նեմրուժը, տեսնելով ձկան հոսող արյունը, կարծում է, թե սպանեց աստծուն: Կայծակներ են իջնում երկնքից, բեռներ տանող ուղտերը քար են դառնում, իսկ շինությունը գետնասույզ է լինում և ծածկ-

⁴ А. Худавердян, Атлас палеонтологических находок на территории Армении, Ереван, 2005, с. 15.

⁵ *Мифы народов мира*, т. 2, Москва, 1982, с 219; <http://en.wikishia.net/view/Nimrod>).

⁶ **Էվլիյա Չելեբի**, *Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրությունը*, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան (Օտաւա աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 4), Երևան, էջ 210:

վում ջրով: Համաձայն մեկ այլ տարբերակի, Բելը հարձակվում է Հայաստանի թագավորի վրա: Վերջինս, որն այստեղ համապատասխանում է Հայկին, սպանում և այրում է նրան Նեմրուժ լեռան վրա, թոնիրում: Աստծու կամքով կրակը ջուր է դառնում, Բելի մարդիկ և ուղտերը քար, և լեռան գագաթին լիճ է գոյանում⁷:

Հայկական ավանդույթյունում լեռան գագաթի թոնիրը խորհրդանշում է հրաբուխը, հմմտ. Հայկական լեռնաշխարհի առավել ակտիվ թոնդրակ հրաբխի անվանումը (թոնիր/թոնդիր-ի նվազականն է): Նեմրուժն ակտիվ հրաբուխ էր դեռևս միջնադարում (վերջին ժայթքումները եղել են 1352 և 1441 թթ.): Ուշագրավ է, որ Նեմրուժի հսկայական հրաբխային խառնարանը, մոտ 8 կմ տրամագծով, ամենամեծն է Արևելյան կիսագնդում⁸: Այդ ահռելի հրաբուխը մեծ ազդեցություն պետք է ունեցած լիներ հին մարդկանց վրա: Բերված լեգենդները լավագույնս համեմատելի են Զևսի և Տիփոնի կռվի հունական հանրահայտ առասպելի հետ, որում Զևսը կայծակնահարելով հալածում է Տիփոնին և ի վերջո թաղում նրան Սիցիլիայի էտնա հրաբխի տակ: Այս առասպելը, նշանակալի չափով, հին փոքրասիական խեթական ծագում ունի⁹: Իսկ Բել-Նեմրուժի կայծակնահարվելու և տեղում լիճ առաջանալու լեգենդները համադրելի են Ժորժ Դյումեզիլի կողմից հնդեվրոպական համատեքստում քննված լատինական մի առասպելի հետ (Ալբա քաղաքի արքան, փորձելով նմանակել ամպրոպը, ապստամբում է Յուպիտերի դեմ. աստված սպանում է նրան կայծակի հարվածով, և տեղի լճի ջրերը բարձրանալով ավերում են արքայի պալատը¹⁰:

Ազգածին ավանդույթյան մեջ ներկայացված հաջորդ մի քանի մահերը վերաբերում են Արամ նահապետի դարաշրջանին: Արամը հաղթական պատերազմներում ընդարձակում է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, և այլազգիները սկսում են կոչել մեր երկիրը Արմենիա և նման ձևերով, նրա անունով (Խորենացի Ա.Ժբ, Ժդ): Արևելքում Արամը հաղթում է մեդացի երիտասարդների առաջնորդ Նյուքար Մադեսին (մեդացիների էպոնիմին), հարավում՝ Բարշամին, որին հետագայում ասորիները աստվածացրած պաշտել են (սիրիական աստված Բաալ-Շամինն է): Արևմուտքում՝ Կապադոկիայում, նա հաղթում է Տիտանյան Պայապիս Քաղային, և տեղի կուսակալ նշանակում իր տոհմակից Մշակին, որն այնտեղ կառուցում և իր անունով է կոչում Մաժաք (հետագայում՝ Կեսարիա) քաղաքը:

⁷ Ա. Ղանալանյան, *Ավանդապատում*, Երևան, 1969, էջ 72-73:

⁸ Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 3. Երևան, 1991, էջ 976:

⁹ C. Watkins, *How to Kill a Dragon*, New York/Oxford, 1995, p.448-459.

¹⁰ G. Dumézil, նշվ. աշխ., p. 67-68; А. Е.Петросян, *Армянский эпос и мифология*, с. 81-82, Ա. Պետրոսյան, *Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները* 2, Երևան, 2020, էջ 134-135:

Նա Նյուքար Մադեսին ձերբակալելով բերում է Արմավիր և այնտեղ երկաթե մեխ խփելով ճակատին, կախում պարսպի աշտարակից, ի ցույց բուրրի: Սա, իհարկե, ոչ թե թաղման, այլ մահապատժի ձև է՝ թաղման վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Արամի հայտնի երեք հակառակորդներից առավել հետաքրքիրն ու առասպելականը երրորդն է՝ Պայապիս Քաղյան: Արամի այս կռիվը վաղուց ի վեր համեմատվել է Զևսի ու Տիփոնի կռվի առասպելի հետ¹¹: Պայապիսը, ինչպես և Տիփոնը, հալածվում է Ասիական (Միջերկրական) ծովի կղզիներից մեկը, և Զևսի ու Տիփոնի մենամարտի վայրն էլ՝ *ein Arimoiis* «Արիմնեռում» («Իլիական» II. 783), համադրելի է Արամ անվան հետ: Իսկ քաղաքը, որը կառուցում է Մշակը Արամի հաղթանակի վայրում, գտնվում է Փոքր Ասիայի ամենամեծ՝ Արգեսոս/Արգայոս լեռան հյուսիսակողմում: Յոզեֆ Մարկվարտն այդտեղ էր տեղայնացնում Արամի ու Պայապիսի կռիվը, ըստ Զևսի ու Տիփոնի կռվի մի տեղայնացման¹²: Արգեսոսը, որը ժամանակին ակտիվ հրաբուխ է եղել, հայտնի էր որպես սրբազան լեռ արդեն խեթական ժամանակներից¹³: Հելլենիզմի դարաշրջանում այստեղ պաշտվել է Զևս Հորկիոսը («Երգման Զևսը»), որի տաճարը գտնվում էր լեռան ստորոտում: Կապադովկացիները պաշտում էին լեռը որպես աստծո¹⁴, և այդ պաշտամունքի հետքերն ի հայտ են գալիս նաև նոր ժամանակներում¹⁵:

Զևսի և Տիփոնի առասպելը տարբեր հեղինակներ տարբեր դարաշրջաններում տեղայնացրել են տարբեր վայրերում՝ Սիրիա, Փոքր Ասիա, Հունաստան, Կովկաս և Սիցիլիա, բայց հիմնականում՝ Կիլիկիայում¹⁶: Ժամանակակից գիտություն մեջ Տիփոնի առասպելի տեղայնացումը Արգեսոսի վրա չի շրջանառվում (թեև Արգեսոսը գտնվում է Կիլիկիայի հյուսիսում): Սակայն Արամի և Պայապիսի կռվի տեղայնացումը այս լեռան շրջանում, որը որոշակիորեն համադրելի է Բելի՝ Նեմրուծի վրա թաղվելու հետ, ակնհայտորեն պատահական չէ:

Մարկվարտը գտնում էր, որ հենց Արամի այս կռվի շրջանն է եղել հայոց առաջին օրրանը Կապադովկիայում և փաստորեն նույնացնում էր Արամի եր-

¹¹ J. Markwart, *Die Entstehung und Wiederstellung der Armenischer Nation*, Berlin, 1919, S. 67-68; *Idem*, « Le berceau des arméniens », *REArm*, 8, 1928, p. 215 seq.

¹² J. Partsch, « Geologie und Mythologie in Kleinasien », *Philologische Abhandlungen*. Martin Hertz zum siebzigsten Geburtstage von ehemaligen Schülern dargebracht, Berlin, 1888, S. 111 ff.

¹³ M. Börker-Klähn, « Mons Argaius und Papana “Die Berge.” *Anatolia and the Ancient Near East*. Studies in Honor of T. Özgüç. Ankara, S. 237-255; A. Ю. Виноградов, “Кесария каппадокийская,” *Православная энциклопедия*, т. 32, Москва, 2013, с. 543-547.

¹⁴ M. Börker-Klähn, *Op. cit.*, S. 242, 244-245.

¹⁵ Էվիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 148-149.

¹⁶ F. Vian, « Le myth de Typhée et le problème de ses origines orientales », *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne*, Paris, 1960, p. 17-37; R. L. Fox, *Travelling Heroes. Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer*, London, 2008, p. 288-298.

որորդ հաղթանակը Զևսի ու Տիփոնի առասպելի հետ: Հետագա մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս Մարկվարտի տեսակետի գոնե առասպելաբանական մասի որոշակի հիմնավորվածությունը¹⁷: Եվ հայոց ազգածին ավանդության երկու առանցքային հերոսների՝ Հայկի և Արամի հաղթանակները, իրոք, համադրելի են Զևսի և Տիփոնի կռվի հետ: Այն, որ Արամը հանդես է գալիս որպես հին ամպրոպի աստծու վիպական ժառանգը, կարելի է ասել, միանգամայն ակնհայտ է¹⁸: Հայկը ևս, թեև գուցե ոչ այդքան ուղղագծորեն, կարող է համադրվել ամպրոպի աստծու հետ¹⁹. ամեն դեպքում նրա՝ հայոց առաջին դիցաբանական նահապետի կերպարը համեմատելի է Զևսի՝ աստվածների ընտանիքի նահապետի հետ²⁰: Եվ ընդհանրապես պարզ է՝ Հայկը և Արամը, որպես հայոց անվանադիր նախնիներ, որոշակի կերպարային ընդհանրություններ ունեն, և ըստ Մ. Աբեղյանի, Արամը Հայկի «մի երկրորդ տիպարն» է²¹:

Ազգածին ավանդության մեջ ներկայացվող այս մահերը վերաբերում են հայ նահապետների հակառակորդներին: Հայոց կողմի միակ նկարագրվող մահը և թաղման ծեսը հայտնի է Արամի որդու՝ Արա Գեղեցիկի լեգենդից: Ասորեստանի թագուհի, «վավաշոտ և անառակ» Շամիրամը, լսած լինելով Արայի գեղեցկության մասին, պատգամավորներ է ուղարկում՝ խնդրելով իրեն կին առնել և իշխել իր թագավորության մեջ, բայց մերժվում է: Շամիրամն իր զորքով հարձակվում է Արայի վրա: Ճակատամարտում հայերը պարտվում են, Արան՝ զոհվում: Նրա դիակը տանում, դնում են ապարանքի վերնատանը: Երբ հայոց զորքը պատրաստվում է նոր մարտի, Շամիրամն ասում է, որ իր աստվածներին հրամայել է Արայի վերքերը լիզել և նա կկենդանանա: Բայց երբ դիակը սկսում է նեխել, Շամիրամն այն նետում է վիհը և ծածկում, իսկ իր սիրեկաններից մեկին «զարդարում» է որպես Արա և լուր տարածում, թե աստվածները Արային լիզելով կենդանացրել են: Սեբեոսը սրան ավելացնում է. «և այսպես Շամիրամ թագուհին տարածեց արալեզների համբավը»: Այսինքն՝ Արային լիզող-վերակենդանացնող աստվածությունները արալեզներն են, առասպելական էակներ, որոնք համարվել են «շնից սերված» (եզնիկ Ա.իդ, իե)²²:

Արայի կերպարը քննարկվել է երկու մենագրություններում և մի շարք այլ

¹⁷ Ա. Պետրոսյան, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 9 հուն., А. Е. Петросян, Армянский эпос и мифология, с. 49 слл.

¹⁸ А. Е. Петросян, Армянский эпос и мифология, с. 47 слл.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 47 հուն.:

²⁰ Ա. Պետրոսյան, «Հայկ նահապետի կերպարը. հնդեվրոպական և հիմնաբևեռյան առնչություններ», Հայկագիտություն, Երևան, 2013, էջ 153-160:

²¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 55:

²² Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994:

աշխատանքներում, որպես մեռնող և հառնող աստվածություն, տարածաշրջանի հին ժողովուրդների համանման հերոսների հայկական կրկնակը (Քամմուզ, Ադոնիս, Ատտիս ևն)²³: Հայկական առասպելաբանության մեջ մեռնող և հարություն առնող դիցաբանական կերպարի մյուս աչքի ընկնող ժառանգներն են Արտավազդը, որը փակվում է Մասիսի մի քարայրում, բայց ձգտում է դուրս գալ այնտեղից և տիրել աշխարհին (սովորաբար ներկայացվում է որպես բացասական կերպար), և Փոքր Մհերը, որը պետք է դուրս գա Ագռավու քարից, արդարություն և բարեկեցության հաղթանակից հետո (միևնույն դիցաբանական կերպարի ավելի դրական անձնավորումը): Արայի և նրա զուգահեռների առասպելների էական դերը հայ ավանդույթում ակնհայտ է. բավարար է ասել, որ ըստ նիկողայոս Ադոնցի, մեռնող և հարություն առնող աստծու առասպելն է պայմանավորել հին հայոց աշխարհայացքը դեռևս մինչև քրիստոնեությունը²⁴, իսկ քրիստոնեությունն արդեն հենց մեռնող ու հառնող աստծու կրոն էր:

Արայի լեգենդը հիշեցնող մի պատմություն հայտնի է Փավստոս Բուզանդի գրքից (Ե.բ, լգ): Երբ Մուշեղ սպարապետը սպանվում է, մարդիկ նրա դիակը դնում են աշտարակի տանիքին, ասելով՝ «որովհետև քաջ մարդ էր՝ առլեզները կիջնեն ու սրան կկենդանացնեն»: Զոհված հերոսներին լիզող-վերականգնանող, այսինքն՝ այն աշխարհից վերադարձնող արալեզ/առլեզները համապատասխանում են Մասիսի վիհում զնդանված Արտավազդի շղթաները կրծող կամ լիզող-մաշեցնող շներին, որոնք այդպիսով փորձում են ազատել նրան ստորերկրյա անդրաշխարհից²⁵:

Արայի ավանդույթները դեռևս Մկրտիչ էմինը համադրել է Պլատոնի հիշած մի առասպելի հետ, ըստ որի, պամփյուլիացի մի քաջ զինվոր՝ Արմենիոսի որդի էրը զոհվում է մարտում, բայց հետո, դիակիզման խարույկի վրա վերականգնանում է ու պատմում իր տեսածն անդրաշխարհում²⁶: Էրի հոր Արմենիոս անունը նշանակում է «հայ», և քանի որ Արայի հայր Արամ նահապետն, ըստ Խորենացու, հենց հայոց արմեն ցեղանվան էպոնիմն է, ապա էրը, որպես մեռնող ու հառնող կերպար, և՛ հատկանիշներով, և՛ ծննդաբանությամբ համապատասխանում է Արային: Բայց, մյուս կողմից, էրի թաղման ծեսը բացարձակապես տար-

²³ Ա. Մատիկյան, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, Գ. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1944:

²⁴ Ն. Ադոնց, «Հին հայոց աշխարհայացքը», Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 223-293:

²⁵ Առալեզների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 117-119. առալեզների և առասպելաբանության մեջ շան կերպարի վերաբերյալ՝ Ս. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 366-367, 383-385, 418-422:

²⁶ Մ. Էմին, Հ. Վէպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850, էջ 85-88:

բեր է Արայինից: Այս համատեքստում էրը նման է աքաղական առասպելաբանության էրրա աստծուն, որը ևս գնում է անդրաշխարհ և վերադառնում այնտեղից²⁷: Ընդ որում, էրրայի անունը հենց ստուգաբանվում է սեմական «այրել, ածխացնել», արմատով²⁸, ինչը միանգամայն համապատասխանում է էրի՝ դիակիզման խարույկի վրա վերակենդանանալու լեգենդին: Հետաքրքիր է, որ մինչև մոտ մ.թ.ա. 2000 թ. էրրան գրվել է առանց «աստված» գաղափարագրի, հավանաբար, որպես օտար աստվածություն անուն²⁹: Չի բացառվում, որ աքաղացիները կարող էին էրրային փոխառել Արայի հնագույն՝ հնդեվրոպական նախորդից³⁰: Ինչևէ, հնարավոր է, որ էրի լեգենդում իրար են խառնվել երկու՝ էրրայի և Արայի կերպարները:

Առասպելաբանության մեջ տիեզերածնությունը ամեն մի արարման, ստեղծագործության և ընդհանրապես էական գործողության օրինակելի մոդելն է: Վաղնչական մտածողության մեջ իրական երևույթները համադրվում և կրկնում են առասպելական ժամանակաշրջանի նախատիպերը. այսպես, ամեն մի պատերազմ կրկնում է աստվածների ու նախնիների կռիվը նախնական քառսի շար ուժերի դեմ, ամեն մի մահ՝ առաջնազոհ կերպարի ու առաջնամարդու մահը, պարտությունն ու տառապանքը՝ մեռնող աստծու շարշարանքները ևն: Տիեզերածնության պատկերացումների հիման վրա է ձևավորվում և արարչագործության երկրային պատկերը՝ ծեսը: Այն կրկնում է տիեզերածնության առաջին գործողությունները՝ «առաջնածեսը», համապատասխանեցվում «աշխարհի կենտրոնի» իր նախատիպին: Արխայիկ ծեսի հիմնական նպատակն է կրկնել «առաջնազոհի» սպանությունը և նրա մարմնի մասերից տիեզերքի կառուցման գործողությունը³¹:

Հայոց առասպելաբանության մեջ արարչագործությունը պահպանվել է էպոսի (վիպականացած) տարբերակով՝ հայոց ազգածին ավանդության մեջ: Ազգածնությունը տիեզերածնության մի մասնավոր դեպքն է: Ըստ այդմ, հայոց

²⁷ В. К. Афанасьева, И. М. Дьяконов, *Когда Ану сотворил небо. Литература древней Месопотамии*. Москва, 1981, с. 79-91.

²⁸ J. Roberts, "Ettra-scorched earth," *Journal of Cuneiform Studies*, 1971, 24, 1/2, p. 13.

²⁹ *Мифы народов мира*, т. 2, с. 669.

³⁰ Ա. Պետրոսյան, «Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս. հնդեվրոպական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը», *Հայոց սրբերը և սրբավայրերը*, Երևան, 2001, էջ 168:

³¹ М. Элиаде, *Космос и история*, Москва, 1987, с. 32 слл.; *Мифы народов мира*, т. 1, Москва, 1980, с. 87-89, 252-253; т. 2, с. 6-9. Արխայիկ ծեսի մասին ընդհանրապես՝ В. Н. Топоров, «О ритуале. Введение в проблематику», *Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках*, Москва, 1988, с. 7-60:

առաջին նահապետ Հայկը իրենից ներկայացնում է աստվածների ընտանիքի նահապետի վիպականացած կերպարը: Բելի սպանությունը, որից հետո սկիզբ է դրվում Հայաստանին՝ հայոց տիեզերքին, տիեզերածին առասպելի մի տարբերակն է, որտեղ նախնական քառսի ուժերը խորհրդանշող հրեշի սպանությունից հետո ստեղծվում է տիեզերքը: Բաբելոնյան առասպելաբանության մեջ գերագույն աստված Բել-Մարդուկն է, որ նետով սպանում է Տիամատ հրեշին և նրա մարմնի մասերից ստեղծում երկինքը, աստղերը, երկիրը, լեռները, գետերը ևն³²: Հայոց մեջ այս պատկերը շրջված է: Բաբելոնի տիրակալ Բելը հենց Բել-Մարդուկն է, որը հայ առասպելաբանություն է անցել որպես չար ուժերը խորհրդանշող հակառակորդի կերպար: Իսկ որպես տիեզերածին կերպար հանդես է գալիս հայոց նախնի Հայկը (նրա և նրա ժառանգների անունով են կոչվում աստղեր, լեռներ, գետեր, երկրներ, իսկ առասպելաբանության մեջ անվանումը հավասարազոր է արարմանը):

Հնդեվրոպական ավանդույթներում նշանակալի տեղ է գրավում ամպրոպային վիշապամարտի առասպելը³³: Այն, ըստ էության, ունի տիեզերածին բնույթ (ամպրոպի աստծու հաղթանակից հետո սկիզբ են առնում ջրերը, անձրև է գալիս, երկիրը պտղաբերում է ևն): Եվ ամպրոպի աստվածները հաճախ հանդես են գալիս որպես ցեղի նախահայրեր, նոր ավանդույթյունների ստեղծողներ, նոր հողերի յուրացման և բնակեցման հիմնադիրներ³⁴: Հենց այդպիսի հերոսներ են Հայկը և Արամը, իսկ մարդածնությունը և ազգածնությունը, ինչպես և երկրների բնակեցումն ու նոր հողերի յուրացումը տիեզերածնության մասնավոր դեպքերն են:

Բել-Նեմրուժի՝ Նեմրուժ լեռան վրա կայծակնահարվելու և թռնրում այրվելու լեգենդները կարող են մեկնաբանվել որպես դիակիզման ծեսի առասպելաբանական արտացոլում: Այս համատեքստում Նեմրուժին կայծակնահարող աստվածը և Հայկին փոխարինած հայոց թագավորը կրկնում են հին ամպրոպի աստծու կերպարը: Հետաքրքիր է, որ դիակիզման ծեսի հետ կարող են կապվել նաև լեգենդում կրակի ջուր դառնալը և լճի գոյացումը: Այսպես, խեթական արքայական թաղման ծեսում դիակիզումից հետո կրակը հանգցնում էին մեծաքանակ խմիչքներով, հնդկականում՝ սրբազան սոմայով, իսկ Ռիգվեդայի մի հիմնում (X, 16, 13-14) ասվում է, որ այնքան ջուր է լցվում խարույկի վրա, որ նրա

³² В. К. Афанасьева, И. М. Дьяконов, *նշվ. աղյ.*, էջ 342-350:

³³ В. В. Иванов., В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва, 1974; С. Watkins, *նշվ. աղյ.*:

³⁴ G. Nagy, *Greek Mythology and Poetics*, Ithaca-London, 1990, p. 181-201, տե՛ս նաև И. М. Дьяконов, *Архаические мифы Востока и Запада*, Москва, 1990, с. 98:

տեղում ճահիճ առաջանա, ապա՝ ջրային բույսեր աճեն և գորտեր բնակվեն³⁵:

Բելը հայ ավանդույթյան առաջին զոհվող կերպարն է և ըստ այդմ, հայ իրականության մեջ ամեն մի մահ կարող էր համադրվել և կրկնել Բելի մահը: Ասվածը կարող է հաստատվել այն հանգամանքով, որ վիշապամարտը և «առաջնագոհ» կերպարները այլ դեպքերում ևս տեղայնացվում են նեմրույթ լեռան շրջանում: Այսպես, «վիշապաքաղ» Վահագն աստծու պաշտամունքի կենտրոնը Տարոնում էր, նեմրույթ լեռան արևմուտքում: «Սասնա ծռերում» նեմրույթից արևելք, Խլաթում է զոհվում հայոց հերոսների միակ զոհվող կերպարը՝ Դավիթը, իսկ հեքիաթում՝ Արա Գեղեցիկը՝ Հայկյանների «առաջնագոհը»³⁶:

Դիակիրզումը տարածված է եղել Հայկական լեռնաշխարհի պատմության ոչ բոլոր փուլերում, էթնիկական և սոցիալական ոչ բոլոր շերտերի մոտ: Մեզանում հին դարաշրջաններում հնագիտորեն ի հայտ են գալիս թաղման մի քանի ծես, որոնցից դիակիրզումը բնորոշ է մեր հատկապես միջինբրոնզեդարյան մշակույթների կրողներին³⁷, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, հնդեվրոպական լեզուների կրողներ են³⁸: Ամեն դեպքում կարելի է կարծել, որ հնագույն հայոց մեջ դիակիրզման ծեսը կապվել է ամպրոպի աստծու ձեռքով հակառակորդին կայծակնահարելու առասպելի հետ³⁹:

* * *

Էրը և Մուշեղը հայտնի են որպես քաջ ռազմիկներ, որ զոհվում են մարտում: Արան ևս զոհվում է մարտում, բայց, մյուս կողմից, նա բնութագրվում է որպես հնդեվրոպական առասպելաբանության երրորդ՝ «համայնական» գործառության կրող⁴⁰, և նրա՝ արալեզների օգնությամբ վերակենդանացումը դժվար է դիտել որպես ռազմիկի թաղման ծեսի արձագանք: Մինչդեռ այն որոշակիորեն համադրելի է զրադաշտական թաղման ծեսի հետ, որում դիակը դրվում էր հատուկ տեղերում՝ թռչունների, գազանների և շների կողմից հոշոտվելու համար

³⁵ Т. Я. Елизаренкова, *Ригведа. Избранные гимны*, Москва, 1972, с. 202, 357: Գ. Թումանյան, «Ուլ բոնգեդարյան Հայաստանում թաղման ծիսակարգերի պայմանավորվածությունը մահվան պատկերացումներով», ՊՔՀ, 3, 2008, էջ 127:

³⁶ Ե. Լալայան, «Արա Գեղեցիկ», Ազգագրական հանդես, IX, Թիֆլիս, 1902, էջ 159:

³⁷ К. Х. Кушнарева, *Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э.*, СПб., 1993, с. 276, Պ. Ավետիսյան, Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV-IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), Երևան, 2014, 60-63:

³⁸ Ա. Պետրոսյան, Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը, Երևան, 2017, էջ 141-142:

³⁹ Մեզանում դիակիրզման ծեսի վերաբերյալ հնդեվրոպական համատեքստում տե՛ս Գ. Թումանյան, նշվ. աշխ., էջ 125-128, А. Ц. Геворгян, Н. Г. Тирацян, А. Е. Петросян, «Погребальная урна из карашамбского могильника», *Армянский гуманитарный вестник*, 2021, № 7, с. 110-123:

⁴⁰ S. Ahyar, նշվ. աշխ., 261; G. Dumézil, նշվ. աշխ., p. 133 seq.

և նոր միայն թաղվում: Եվ հետաքրքիր է, որ որոշ հունական աղբյուրներում Արմենիոսի որդի էրը զարմանալիորեն նույնացվել է Զրադաշտի հետ⁴¹:

Մեզանում դիամասնատման ծեսով թաղումները, Բրոնզի դարից Ուրարտու, արդեն համադրվել են Արա Գեղեցիկի լեզենդի հետ⁴²: Նման հնագույն թաղումներ հայտնի են դեռևս Չաթալհյույուքից: Հետագայում, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերում այն Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում տարածված թաղման ձևերից մեկն է դառնում: Իսկ նմանօրինակ (զրադաշտական) թաղումներն իրանական աշխարհում ի հայտ են գալիս շատ ավելի ուշ, Աքեմենյան և հետաքեմենյան ժամանակներում և չէին կարող ազդել Հայկական լեռնաշխարհի հին բնակչության վրա⁴³: Ի դեպ, Արգիշթիխիսիի դամբարանը պեղած հեղինակները գտնում են, որ ընդհակառակը, Իրանի նմանատիպ թաղումներն իրենք կարող էին արդյունք լինել ուրարտական ազդեցության⁴⁴ (իրականում, զրադաշտական թաղման ծեսը ծագում է հնագույն ժամանակներից): Ինչևէ, հին գրավոր աղբյուրներում նկարագրված իրանական նյութը շատ ցուցադրական է: Ըստ անտիկ հեղինակների, իրանական մոգերը դիակները նախապես տվել են գիշատիչներին՝ հողտեղու, իսկ Հիրկանիայում (Կասպից ծովի հարավարևելքում), այդ նպատակի համար պահվել են հատուկ շներ⁴⁵: «Ավեստայում» Ահուրա Մազդան դիակները որտե՞ղ թաղելու վերաբերյալ հարցին պատասխանում է. «Ամենաբարձր գագաթների վրա, որտեղ, գիտեն, որ միշտ կան լեշակեր շներ և թռչուններ» («Վիդեհադ» 6.45)⁴⁶:

Արա Գեղեցիկը անվանադիր հերոսն է Այրարատի և նրա սրտի՝ Արարատյան դաշտի («դաշտն Արայի», Խորենացի Ա. Ժե. Սեբեոս Ա): Նա զոհվում է հենց այդ դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում և այդտեղ էլ պետք է թաղվեր: Ընդհանրապես, աշխարհագրական օբյեկտները կոչվում են այն առասպելաբանական հերոսների անունով, որոնք զոհվել և թաղվել են այդտեղ (հմմտ. Նեմրուժ լեռան կոչումը Բել-Նեբրոլթի անունով), և ըստ լեզենդի էլ, Արան զոհվել է Արարատյան դաշտում, Արայի լեռան փեշերին գտնվող Արզնի գյուղի մոտ⁴⁷:

⁴¹ Ա. Մատիկյան, նշվ. աշխ., էջ 258-274:

⁴² Հ. Մարտիրոսյան, Ռ. Թորոսյան, «Արգիշթիխիսիի սարկոֆագը», ՊՔՀ, 3, 1986, էջ 226-227, Գ. Թումանյան, նշվ. աշխ., էջ 122-125, А. Е. Симонян, «Древнеарийские традиции в погребальных ритуалах Армении в бронзовом веке», *На пути открытия цивилизации. Сборник статей к 80-летию В. И. Саргисиди*, СПб., 2010, с. 626-629:

⁴³ Զրադաշտական թաղումների վերաբերյալ տե՛ս *Encyclopaedia Iranica*, vol. IV, London, 1990, p. 561-563:

⁴⁴ Հ. Մարտիրոսյան, Ռ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 227:

⁴⁵ С. D. Yonge, *Cicero's Tusculan Disputations*, New York, 1888, p. 57-58; М. Колледж, *Парфяне. Последователи пророка Заратуштры*, Москва, 2004, с. 97.

⁴⁶ J. Darmesteter, *The Zend-Avesta*, Part 1. "The Videvdat," Oxford (= Delhi, 2005), p. 73.

⁴⁷ Ա. Ղանալանյան, նշվ. աշխ., էջ 166-167:

Հատկանշական է, որ ուրարտական դարաշրջանում դիամասնատմամբ թաղումները հայտնի են միայն Արարատյան դաշտից, որտեղ նրանք պիտի որ շարունակեին նախաուրարտական ավանդույթը⁴⁸: Ըստ մեր վարկածի, հայոց նախնական օրրանը եղել է ուրարտական աղբյուրների էթիոնի երկիրը, որն ընդգրկում էր Այրարատի տարածքները⁴⁹: Եվ Արայի թաղման ավանդույթունը պետք է լիներ էթիոնիի, այսինքն՝ հնագույն հայոց թաղման ծեսերից մեկի առասպելական արձագանքը:

ARMEN PETROSYAN

FUNERAL RITES OF EARLIEST ARMENIANS

(according to ethnogonic tradition)

Key words: Armenian folklore, ethnogonic tradition, comparative mythology, Hayk, Bel, Aram, Ara the Handsome, funeral rite.

The article examines the information on funeral rites in the ancient legends of the origins of Armenia known from the historical writings of Movsēs Khorenats'i and Sebēos. It is told that the Armenian forefather Hayk kills the Babylonian king Bel in a battle and buries him in his domain, in a high place (i.e., on Mt. Nemrut, west of Lake Van). Later folk legends tell that Bel was killed by the lightning and the Armenian king (i.e. Hayk) burned his body on Mt. Nemrut. The last mythological patriarch, Ara the Handsome, was killed in a battle, but he was supposedly resurrected by the Aralezes, dog-like creatures that lick and resurrect fallen heroes. The analysis shows that Bel's funeral is comparable to the cremation ritual, and the myth of the resurrection of Ara the Handsome is an echo of the ancient ritual, in which the dead body was left in special places to be devored by dogs (cf. the corresponding Zoroastrian rite).

⁴⁸ Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 82:

⁴⁹ Ա. Պետրոսյան, Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը, էջ 181-199:

АРМЕН ПЕТРОСЯН

ПОХОРОННЫЕ ОБРЯДЫ ДРЕВНЕЙШИХ АРМЯН**(по данным этногонического предания)**

Ключевые слова: Армянский фольклор, этногоническое предание, сравнительная мифология, Гайк, Бел, Арам, Ара Прекрасный, похоронный ритуал.

В статье исследуются сведения о погребальных обрядах в сказании о происхождении армян (этногоническом предании), известном из исторических сочинении Мовсеса Хоренаци и Себеоса. Рассказывается, что прапрадед армян Гайк в сражении убивает вавилонского царя Бела и хоронит его в своей вотчине, на высоком месте (т.е. на горе Немрут на западе Ванского озера). А в поздних народных легендах рассказывается, что Бел был убит молниями, а армянский царь (т.е. Гайк) сжег его тело на горе Немрут. Последний мифологический патриарх – Ара Прекрасный, был убит в сражении, но его якобы воскресили аралезы – собакоподобные существа, которые лижут и воскрешают павших героев. Анализ показывает, что похороны Бела сопоставимы с ритуалом кремации, а миф о воскресении Ара Прекрасного – отголосок древнейшего ритуала, при котором труп покойника оставляли в специальных местах на обглаживание собакам (ср. соответствующий зороастрийский обряд).